

Mil'chev V. I. The characteristic touches of Zaporozhian etos in XVIII ct.

The article is dedicated to the research of the historical etos of Zaporozhian cossacks during the XVIII ct. Materials of the Poland, Russian and Ukraine archives are the basis for the scientific research. The characteristic constituents of Zaporozhian etos: missions of „Shield of Christianity”, renunciation from domestic life, code of honour of Sich-cossacks, and also observance of external, attributive, markers of task force are in clothes, to the hair-do and suchlike were selected and analysed.

Keywords: etos, Zaporozhian Cossacks, fraternity, glory, celibacy.

УДК 930.2:35.07-058.232.6(477.5/6)“18”

Л. Ф. Циганенко

ФОРМУВАННЯ ДВОРЯНСЬКОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – XIX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Розглядається формування дворянської земельної власності, уточнюються форми дворянського землеволодіння, участь представників місцевої аристократії в органах адміністративного й корпоративного управління в Таврійській губернії у другій половині XVIII-XIX ст.

Ключові слова: дворяни, формування, земельна власність, колонізація.

У контексті сучасних суспільних трансформацій тема дворянства викликає значний громадський інтерес та набуває актуального звучання. З'ясування загальних і особливих рис в процесі формування та розвитку цієї верстви у різних регіонах імперії повинно допомогти усвідомленню можливостей сьогодення, і що ще важливіше – завтрашнього дня.

Останнім часом в колі зору вітчизняних вчених опинилися питання специфіки формування дворянського стану на Півдні України в другій половині XVIII – XIX ст., зокрема в Таврійській губернії та Криму.

Оскільки ґрунтовні студії над різними аспектами історії південноукраїнського дворянства ще тільки розпочинаються, важливе значення мають роботи джерелознавчого характеру, серед яких значне місце посідають дослідження А. Бойка [1]. Останніми роками окремі аспекти історії таврійського дворянства стали об'єктом дисертаційних досліджень українських вчених. Дослідниця Н. Сурева присвятила дисертацію аналізу джерел з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. [2]. Поряд з визначенням руху документів та основних архівних зібрань, класифікацією джерел, авторка багато сторінок свого дослідження відвела під суто історичну довідку щодо особливостей утворення дворянських родів, формування землеволодіння та становлення дворянських корпоративних установ на Півдні України та зокрема в Криму. Висвітленню окремих питань політико-адміністративного характеру в історії Таврійської губернії присвячені дисертації В. Дмитрієва [3], Б.Короленка [4]. Однак робіт, які б розглядали формування дворянського землеволодіння в Таврійській губернії, адаптацію регіонального нобілітету до модернізаційних змін в економічному розвитку краю на сьогодні не існує.

В статті використані матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві, особистого фонду Н. Д. Полонської-Василенко з Центрального державного архіву вищих органів державної влади і управління України, фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського НАН України, державного архіву Одеської області, Російського державного історичного архіву (м. С.-Петербург).

На момент приєднання таврійських земель і Криму до Російської імперії ці землі не були якоюсь пустелею. Тут існувала досить розвинута система державно-адміністративного управління, створена за часів Кримського ханства, свої станові установи, основною з яких був Диван. Таврійське дворянство переважно представляла впливова мусульманська аристократія.

Взагалі кримські аристократи дуже дорожили своїм походженням і титулами. Привілейоване становище серед інших займав род Гіреїв, який мав право на ханський престол. Потім йшли декілька родів татарських мурз і беїв, які були досить відомі. Найбільш шанованими вважалися представники роду Ширинських. У реєстрі „Першої родини Ширинських мурз (старших та молодших)”, складеному для князя Г. Потьомкіна, згадуються 202 особи [5, арк.13-14 зв]. Члени цієї родини займали перші місця після хана в Дивані, одружувалися на дочках гіреєвих, мали власний прапор. Їм належало багато населених пунктів у Феодосійському повіті.

Після Ширинських ішов рід Мансурських. Їх володіння знаходились у Євпаторійському повіті. Представники цієї родини також мали право одружуватися на доньках хана. Наступним був рід Аргинських мурз, маєтності яких були розташовані між Ахмечетом та Карасубазаром. Далі йшли Баринські та Суджеутські, що володіли землями в околицях Карасубазара. Представники всіх цих родин мали свої резиденції, свій управлінський апарат [6, с.61-65]. До найбільш відомих відносилися також мурзи Кипчакські, Даїрські та Яшлавські [7, с.56].

У процесі колонізації таврійських земель і Кримського півострова царський уряд діяв уже відпрацьованими методами перерозподілу земельних володінь, надаючи перевагу особам дворянського походження.

ня та іноземцям, іноді зовсім не зважаючи на інтереси місцевого татарського населення, зокрема татарських нобілів. Після приєднання Криму і приведення всіх мешканців до присяги на вірність російському самодержцю було створено земський уряд, який складався з татарських мурз. Загальне керівництво здійснював барон І. Ігельстром – головнокомандувач військ, розташованих на півострові.

Місцева аристократія досить обережно поставилася до нової влади, сподіваючись за допомогою виявлення вірогідних почуттів та бажання бути корисними домогтися збереження привілеїв, майна та порядків, які існували на півострові за часів турецького панування. На початку січня 1784 р. на ім'я князя Г. Потьомкіна було відправлено листа, який підписали 23 найтитулованіші особи Криму. Серед них Ширин-бей Мегмедша, Мансурський бей Гусейн, колишній Селімін-мурза Ширинський Магмет-ага, Мегмедша Мурза Аргинський, Хази-Аскеров Муслідин Ефенді, Джантемир Мурза Ширинський, Кутлушак-ага Терчердар перший та інші [8, арк.3-5]. В листі зазначалося, що „спочатку й до сього часу кримські мурзи та старшини...жили у своїх маєтках...та отримували прибуток за давніми законами. ... просимо Вашу світлість затвердити все, як було” [9, арк.7-7 зв].

22 лютого 1784 р. Катериною II було видано указ, за яким вищій верстві Криму надано всі права та пільги російського дворянства [10]. За наказом Г. Потьомкіна, російськими і татарськими чиновниками були складені списки кримських дворян. 344 нових кримських дворянина, які дали присягу на вірність імперії, зберегли за собою земельну власність. В цьому ж році було складено та направлено на затвердження до Сенату іменний список татарських феодалів, які претендували на отримання російських дворянських титулів.

Наприкінці XIX ст. дворянське зібрання Таврійської губернії приступило до створення власної родовідної книги. До одного з її варіантів, який зберігається у фондах РДІА і датується 1798 р., було внесено 27 прізвищ дворян. Серед них Селямет Алієв (з татарських мурз), капітан-лейтенант Олександр Білий, Георгій Георгієв (з грецьких дворян), Августин Дюбрюкс (з французьких дворян), Ермолай Берхман (з дворян Ліфляндської губернії). Більшість дворян були внесені до третьої (понад 51%), та другої (понад 40%) частин родовідної книги губернії [11, арк.12зв.-13,13зв.-20,25зв.-26,34зв.-35].

Процес формування дворянської земельної власності у Таврійській губернії відзначався певними особливостями, зумовленими специфікою історичного розвитку краю. Земельні відносини у Криму часів ханства були досить заплутаними. В ханстві існувало одночасно дев'ять різних форм землеволодіння, розгляд яких потрібно почати з характеристики володінь (домену) турецького султана, що мав назву ерзіміріє-султаніє. Султанські володіння включали усе південне узбережжя Криму, Керченський півострів, частину північних схилів таврійських гір. До їх складу входили чотири міста – Мангун, Кафа, Судак, Чуфукале та 111 сіл.

Наступна форма – ханське землеволодіння. Воно включало державні та особисті ханські землі. За законами шаріату хану належало право виключної власності на землю. До коронних (державних) земель входили соляні озера та прилеглі до них селища на землях ханського домену; ліси на берегах річок Альма, Качі та Салгир; пусті земельні ділянки. Однак не завжди ці землі слугували лише на користь державі. Наявність пустопорожніх земель давала хану право здійснювати права верховного володіння, чи право передачі землі у повну власність, або у тимчасове користування. Крім того, коронних землях хан мав свої власні ділянки та поселення, що підлягали успадкуванню після його смерті і мали назви „хан-елі”, „ханлі”, „ханлік” [12, с.74]. Кримські хани не мали великих земельних володінь. Так, наприклад, у акті про спадок Хаджі Селім-Гірея (1704 р.), майно якого було поділено між нащадками (котрих, до речі в акті згадується 17 осіб), немає навіть згадки про великі земельні володіння. Зазначено лише невеликі угіддя та землі, сади, ліси, млини тощо [13, с.99]. Безумовно, ніщо не могло завадити ханам купувати або отримувати у подарунок землю, і стати повним її господарем. Проте в нас немає підстав стверджувати, що навіть землями, відомими як ханські, хани володіли на правах повної власності.

Крім хана, свій наділ був у нащадка престолу (калга), який називався кагалик (наділ нащадка ханського престолу або калги). Маючи свій особистий двір (в Акмечеті), свою адміністрацію, калга володів своїм наділом, окремим від ханського домену. Ці землі були розкидані на всій території Криму. Пізніше комісія з розгляду земельних питань у Криму віднесла кагалик у Тавельській долині розміром у 505 дес. до категорії „палацових”, передавши його дійсному тайному раднику Попову.

Потрібно відзначити, що калги, як і решта султанів (царевичів), що знаходились при ханському дворі, не були великими поміщиками, не цікавились господарськими справами, а віддавали перевагу загарбницьким походам на українські та польські землі. Володіючи кагаликом на правах державної власності, калга не міг жалувати ці землі у спадкове володіння, бо вони передавалися лише у тимчасове утримання. І ханські землі, і кагалик мали статус державних.

Однак у Криму існували й такі форми землеволодіння, де державний початок поступався місцем приватному вотчинному праву. Йдеться про бейлік – особливий наділ, яким кожен із представників шести бейських родів: Ширинів, Баринів, Мансурів, Аргинів, Саджіутів та Яшлавів володів на правах політичного голови. З одного боку, бейлік можна назвати феодалним володінням, тому що він являв собою особливе поземельне пожалування політичного характеру. З іншого, – він виник на ґрунті патріархальних відносин і вважався родовим володінням, яке під час наслідування переходило до старшого у роді.

Бейлік Ширинів, куди входило 40 селищ, займав цілу округу у Феодосійському повіті і мав офіційну назву „Ширинський кадалик” (кадалик – судово-адміністративний округ).

Крім того, у власності цього роду було декілька земельних ділянок у Таманській окрузі. Про Баринівський бейлік відомо те, що ще до приєднання Криму до Російської імперії цей рід занепав. Бейлік Мансур-

ський складався з двох частин, одна з яких була розташована у степах поблизу Перекопу, а інша – розміром понад 15 тис. дес. у Мангутському кадалику.

Бейлік Аргинський, який називався „Аргин-Найман” знаходився у Карасубазарському каймаканстві й у 20-х рр. XVIII ст. складав 25 637 дес. землі. Про бейлік Саджиутський, відомо те, що в 1784 р. у Криму мешкало три представники цього роду – Мегметша мурза, син Давлетшах-бея; Магомет бей, син Ахматші мурзи та мурза в Еманештах, син Курт мурзи. Всі вони проживали у Карасубазарському каймаканстві. Є відомості про земельну ділянку цього роду розміром близько 6 тис. дес. у Феодосійському повіті. Бейлік Яшлавських займав частину Дуванської та Мангушської волостей. Крім того, були земельні ділянки у Бахчисарайському кадалику. З родинного списку, складеного на початку 20-х рр. XIX ст. відомо, що бейлік Яшлавів включав 11 500 дес. землі [14, арк. 154-158, 224-228]. Таким чином, бейліки являли собою великі ділянки землі (хоч і не однакового розміру), розташовані головним чином у південно-східній частині Кримського півострова.

Ще однією формою приватного земельного володіння, що виникла під впливом ханської влади, було мурзинське землеволодіння. Слово мурза, на нашу думку, можна вважати синонімом слову дворянин. Завдяки ханським пожалуванням отримали земельну власність представники більшості кримських мурзинських родин. Серед документів Таврійського дворянського зібрання є чимало справ дворян-мурз, які здобули свій статус і земельну власність саме таким чином. Це Бораган, Байдар, Джамін, Джанкличев, Кайтазов, Картбітов, Меркітов, Тайганов, Уланов та інші. Наприклад, Хайдар-бею Борагану ханом Сахіб-Гіреєм ще у 1551 р. була пожалувана земля. У 1530 р. Сеадет-Гірей закріплює за Ібрагімом ефенді з роду Діамінів землю, яку йому пожалував попередній хан, і додає ще нову ділянку [15, с.92]. І таких прикладів можна навести багато.

Хоча надані землі мали характер помісних пожалувань, які з часом переходили у вотчину, на відміну від Російської імперії, особливої різниці між помісною та вотчинною формами землеволодіння в Криму не існувало: за законами помісних земель можна було передавати у спадок, дарувати. Крім того, до категорії мурзинських земель відносились і ті, які господар отримав у результаті купівлі-продажу, дарування, обміну тощо. Підтвердженням власності на цю землю був ярлик хана, в якому чітко прописувалось, за яких умов, на яких підставах мурза отримував землю [16].

Досить складними та заплутаними були відносини між кримськотатарською знаттю і селянами, які мешкали на її землях. Коли кримська комісія 1802 р. почала збирати відомості про повинності татар-селян, що мешкали на власницькій землі, вона отримала суперечливу інформацію. Депутати від татар-селян пояснювали, що вони виконували на користь місцевої аристократії різні роботи: возили хліб, сіно, ліс, під час збору врожаю виходили на роботу всім селом, однак робили це не за примусом, а за власним бажанням. Мурзи та інші привілейовані категорії населення заявляли, що поселення повинні були працювати на власника земля від 8 до 10 днів на рік, крім того, виконувати різні дрібні доручення. Однак жодних документів, які б підтверджували ту чи іншу версію, комісії надано не було.

Крім вищезазначених, у Криму існували ще такі форми землеволодіння, як хаджалик, джемаат, вакуфні землі та інші, однак вони не мали відношення до формування земельної власності кримської аристократії, тому автор не зупиняє на них своєї уваги. Після приєднання Криму основні земельні масиви, які належали турецькому султану (майже весь гірський та південноузбережний Крим), землі хана, калги-султана, деяких беїв та мурз, що емігрували до Туреччини, були включені до фонду державних земель, унаслідок чого на Кримському півострові виявилось багато вільних і пустопорожніх земель.

Прагнучи заручитись підтримкою місцевого нобілітету, російський уряд прийняв низку заходів, які торкалися поземельних відносин. 9 листопада 1794 р. Сенат видав указ, за яким усім землевласникам-мусульманам Таврійської області, без різниці у званнях та станах, залишали у власність усе нерухоме майно, і це право поширювалось і на їхніх нащадків.

Крім того, рескриптом 1796 р. дозволялося використовувати норми шаріату під час розгляду справ майнового характеру. Однак особливих успіхів у справах вирішення земельних питань уряд досягти так і не зміг, що призвело до створення 10 липня 1798 р., а 19 травня 1802 р. до повторного створення комісії „для розгляду земельних спорів та для визначення повинностей (різних категорій населення – Л.Ц.) на Кримському півострові” [17, с.58], одне із завдань якої полягало у формуванні в краї дворянської власності на землю. Не зважаючи на урядові обіцянки, значна частина місцевої аристократії, побоюючись утисків з боку нової влади, змушена була емігрувати до Туреччини [18, с.2]. Найактивніше цей процес відбувався упродовж першого десятиріччя після приєднання Криму. Щодо кількості місцевої знаті, яка виїхала з Криму – тут ми маємо лише уривчасті відомості. Так, у списку „Про кількість мурз, що виїхали за кордон” за 1787 р. зазначено 1 216 родин [19, с.52].

Після еміграції кримського населення до Туреччини в краї залишилося багато нерухомого майна: сади, виноградники, земельні угіддя тощо. Їх було передано під юрисдикцію держави. Для з'ясування площі вільних земель та їх охорони від розкрадання 24 листопада 1784 р. князь Г. Потьомкін доручив правителю Таврійської області М. Каховському провести перепис цих земель. А той в свою чергу зобов'язав колишнього ханського відкупника Абдул-Хаміт-агу та наглядача Перекопської митниці колезького асесора Караченова зайнятися описом земель хана Шагін-Гірея, мурз та інших татар, що виїхали за кордон. Робота тривала близько трьох років. У 1787 р. було видано „Камеральний опис земель та садів, що потрапили у власність держави після виводу християн та виїзду за кордон мурз”.

Названий опис був далеким від досконалості, тому назвати точну кількість землі, яку залишила кримськотатарська аристократія, неможливо. Ми маємо лише фрагментарні відомості. Так, за даними

„Камерального опису”, у Сімферопольському повіті до держави відійшло 97 маєтків, у Феодосійському – 81, у Євпаторійському – 105, у Перекопському – 74. Всього 357 маєтків [20]. Сади та виноградники були передані державі раніше.

Крім з’ясування питань щодо кількості вільної землі, потрібно було вирішити завдання залюднення краю, на що звернув увагу уряду князь Г. Потьомкін. Колонізація Кримського півострова відбувалася традиційним для південноукраїнських земель шляхом: насамперед на нові землі переселяли державних російських селян, сподіваючись шляхом русифікації краю остаточно закріпити ці землі за Росією. Паралельно з селянською відбувалися іноземна та дворянська колонізація субрегіону.

З 1784 р. розпочалась роздача дворянам і чиновникам земель у Криму. Князь Г. Потьомкін наказував обласному наміснику: „...ніякі землі не можуть бути виділені без моєї апробації, купувати ж їх (землі – Л.Ц.) заборонено” [21, с.58]. Цікаво, що бажаючих купити державні землі у Криму майже не було, натомість не було відбою від тих, хто намагався отримати маєтки безкоштовно. Переважно у такий спосіб отримували землі в Таврійській області військові та цивільні чиновники. Голова тимчасового земського уряду в Криму Мегметша-бей Ширинський отримав у власність 273 333 дес., Батир-ага – 14 629 дес. Дуже полюбляв Крим представники титулованого дворянства. Наприклад, земельні володіння графа Безбородька у Криму складали 14 006 дес., принца Нассау-Зінгена – 12 343 дес., графині Скавронської – 12 562 дес. [22, арк.243-243зв.]. Не забув Г. Потьомкін і про себе й наказав виділити йому 13 тис. дес. землі у Байдарській долині та на південному березі Криму, де поблизу Фороса та Лімена князь зайнявся розведенням садів і плантацій маслини, шовковиці.

Не відставали від шляхетної аристократії й військові. У Криму земельні ділянки мали: полковник Куликовський (37 965 дес.), генерал-поручик Самойлов (12 500 дес.), полковник Рокосовський (9 447 дес.), контр-адмірал Ушаков (8 506 дес.), генерал-аншеф М. Каховський (7 549 дес.), віце-адмірал Мордвинов (5 778 дес.), генерал-майор В. Каховський (3 455 дес.), контр-адмірал граф Войнович (2 904 дес.), віце-адмірал де-Рібас (1 308 дес.) [23].

Землі в Криму отримали й придворні чиновники, а саме: камердинер Зотов (3 131 дес. землі та виноградник у Судаку), камердинер Козлов (1 300 дес.), фрейліні Перекусихіна (1 570 дес.), Полекучі (500 дес. та виноградник), Зверева (500 дес. і виноградник) та інші. Всього на 1794 р. у Криму було роздано 288 064 дес. землі [24, с.84].

Катерина II щедро роздавала землі дворянам, зобов’язавши їх у десятирічний термін заселити кримські маєтки своїми кріпаками з центральних губерній. Поміщики виконували це урядове розпорядження не дуже охоче і не досить вдало. Більшість дворян, які отримали землі в Криму, не мали бажання переселяти кріпаків зі своїх родових маєтків.

Окрім Криму, роздавалися землі дворянам і на материковій частині області – у Дніпровському та Мелітопольському повітах. В архівних справах з фонду Н. Полонської-Василенко є документальні свідчення цьому. Серед землевласників Дніпровського повіту Таврійської області ми зустрічаємо прізвища Потьомкіна – 66 718 дес., Синельникова – 16 813 дес., В’яземського – 13 155 дес., Олени В’яземської – 13 155 дес., генерал-поручика Татищева – 12 729 дес., Завадовського – 12 562 дес., полковника Куликовського – 12 007 дес., Любовича – 11 023 дес., Соколовського – 9 447 дес., графа Безбородька – 4 613 дес., Болтіна – 4 280 дес. [25, арк.243-243зв.]. Усього у Дніпровському повіті дворянам було роздано 220 576 дес., а у Мелітопольському – 55 782 дес., що разом складало 276 358 дес. Відтак по всій Таврійській області станом на 1794 р. у володіння „нових” дворян було віддано майже 1/8 частину площі всієї області.

Урядовий указ 2 вересня 1793 р., поряд із ухвалою роздач земель у новоприєднаній області, закріпив роздані землі за тими, кому вони були відведені. Сенатським указом 19 жовтня 1794 р. „нові” кримські дворяни подібно до старих поміщиків-татар отримали дозвіл вільно розпоряджатися своїми маєтками і вотчинами та іншими дворянськими маєтностями.

Однак до остаточного вирішення питань щодо земельної власності було ще далеко. Місцеве населення, кримськотатарські нобілі та „нові” дворяни ніяк не могли дійти згоди – кому ж з них належить земля? Незважаючи на всі спроби влади розв’язати проблему, зробити це було важко. На початку XIX ст. за розпорядженням уряду було проведено перепис усіх населених пунктів і земельних володінь на півострові з метою з’ясування кількості землі та її належності.

У матеріалах Таврійської вченої комісії збереглися таблиці, які відтворюють земельну статистику. Для прикладу розглянемо ситуацію в Сімферопольському повіті. На 9 жовтня 1805 р. тут налічувалось майже 300 земельних ділянок (села, пустоші, дачі, сади тощо), з них лише 75 мали офіційних власників. У решти населених пунктів в графі власник було записано „невідомо”. Такі записи свідчать про те, що більше ніж через 20 років після приєднання Криму до Російської імперії так і не вдалося врегулювати питання земельної власності, і що 74,2% всіх земельних ділянок даного повіту перебували в категорії невизначених, спірних.

Ще один аспект процесу формування дворянської земельної власності у Таврійській губернії зближує її з Катеринославською та Херсонською. Мова йде про самовільне захоплення землі. Розподіл землі, її виділення та межування у Таврійській губернії відбувались зі значними порушеннями та зловживаннями. Досить часто траплялись випадки захоплення землі одним дворянином у іншого [26]. Деякі земельні позови розглядалися протягом кількох десятиріч. Однак незважаючи на ці негаразди, уряд продовжував роздачу земель упродовж першої третини XIX ст. Таким чином, зміни у поземельному устрої колишнього Кримського ханства були офіційно визнані, а значна частина земель опинилась у власності „нових” дворян.

Джерела та література

1. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Ч. 1: Аграрні відносини / Анатолій Васильович Бойко. – Запоріжжя: РА “Тандем у”, 1997. – 204 с.; Бойко А.В. Соціальна історія Південної України останньої чверті XVIII століття (проблема суспільних груп) / А. Бойко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Тандем-У, 2000. – Вип. XI. – С. 100-106.
2. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття : дис. ... кандидата істор. наук : 07.00.06 / Наталія Вікторівна Сурева. – Запоріжжя, 2004. – 260 с.
3. Дмитрієв В.В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Владислав Володимирович Дмитрієв. – Сімферополь, 2002. – 130 с.
4. Короленко Б.А. Інкорпорація Криму Російською імперією у 1783-1796 рр.: політичні та етносоціальні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / Б.А. Короленко. – К., 2008. – 18 с.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУ). – V. Одеське товариство історії та старожитностей. – Спр. 852. Матеріали, касательно Таврической и Екатеринославской губерний (Из Решетиловского архива походной канцелярии князя Потемкина). – 355 арк.
6. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма / В.Х. Кондараки. – СПб. : Типография В. Виллинга, 1875. – Ч. X. – 148 с.
7. Уманец А. Исторические рассказы о Крыме / [Соч.] Алексей Александрович Уманец. – Севастополь : типография “Севастопольского листка”, 1887. – 212 с.
8. ІР НБУ. – V. Одеське товариство історії та старожитностей. – Спр. 852. Матеріали, касательно Таврической и Екатеринославской губерний (Из Решетиловского архива походной канцелярии князя Потемкина). – 355 арк.
9. ІР НБУ. – V. Одеське товариство історії та старожитностей. – Спр. 852. Матеріали, касательно Таврической и Екатеринославской губерний (Из Решетиловского архива походной канцелярии князя Потемкина). – 355 арк.
10. О позволении князьям и мурзам татарским пользоваться всеми преимуществами российского дворянства / Именной указ Сенату // Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXII. – № 15936. – 22 февраля 1784 г. – С. 51-52.
11. Російський державний історичний архів (м. Санки-Петербург). – Ф. 1343. Департамент герольдии сената. Дела департамента и канцелярии герольдмейстерства (1784-1918 гг.). – Оп. 51. – Спр. 998. Родословная дворянская книга Таврической губернии. – 40 арк.
12. Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения / Федор Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 23. – 1895. – С. 71-117.
13. Надинский П.И. Очерки по истории Крыма / П.И. Надинский. – Симферополь: Крымиздат, 1951. – Ч. 1. – 230 с.
14. ІР НБУ. – V. Одеське товариство історії та старожитностей. – Спр. 221-448. Акты, относящиеся к управлению Новороссийским краем. – 556 арк.
15. Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения / Федор Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 23. – 1895. – С. 71-117.
16. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения. Ярлыки и фирманы // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 22. – 1895. – С. 85-108.
17. Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения / Федор Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 24. – 1896 – С. 39-71.
18. Кульчицкий С.В. Український Крим / С.В. Кульчицкий // Історія та правознавство. – № 11 (183). – квітень 2009. – С. 2.
19. Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения / Федор Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 24. – 1896 – С. 39-71.
20. О камеральном описании Крыма 1784 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 2. – 1887.
21. Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения / Федор Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 24. – 1896. – С. 39-71.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО). – Ф. 3806. Особистий фонд Н.Д. Полонської-Василенко (1901-1943 рр.). – Оп. 1. – Спр. 17. Виписки з архівних документів про переселення татар, циган, ногайців та інших народів (по Таврійській губернії). – 300 арк.
23. Відомість Акмечетського повіту про кількість та належність землі (серпень 1802 р.) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1896. – № 25. – С. 145-158; № 26 – С. 24-40.
24. Уманец А. Исторические рассказы о Крыме / [Соч.] Алексей Александрович Уманец. – Севастополь : типография „Севастопольского листка”, 1887.
25. ЦДАВО. – Ф. 3806. Особистий фонд Н.Д. Полонської-Василенко (1901-1943 рр.). – Оп. 1. – Спр. 17. Виписки з архівних документів про переселення татар, циган, ногайців та інших народів (по Таврійській губернії). – 300 арк.
26. Державний архів Одеської області. – Ф.1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. 1828-1874. – Оп. 190 за 1825 р. – Спр. 35. По просьбе ногайцев деревни Ельницагача о неправильном будто бы завладении соседними помещиками принадлежащей им земли. – 21арк.; Оп. 190 за 1826 р. – Спр. 60. По прошению татарина Хусейна Мазин Сулейман Оглу о неправильном отобрании у него имущества и отдаче его татарину Мимету Асан Оглу. – 70арк.; Оп. 191 за 1837 р. – Спр. 111. Прошение наследников XIV-го класса Усейна Абдураманчика – Абдурамана и Меглидемина о правах на принадлежность разным лицам дач известных под именем Чаиров и Коругу. – 272 арк.

Цыганенко Л. Ф. Формирование дворянского землевладения на Юге Украины во второй половине XVIII-XIX вв. (на материалах Таврической губернии)

Рассматривается формирование дворянской земельной собственности, уточняются формы дворянского землевладения, участие представителей местной аристократии в органах административного и корпоративного управления в Таврической губернии во второй половине XVIII – XIX вв.

Ключевые слова: дворяне, земельная собственность, колонизация, Южная Украина

Tsyganenko L. F. The formation of the noble land ownership in the South of Ukraine in the second half of the XVIII-XIX th centuries (on the basis of Tavricheskoj province)

The formation of the noble land ownership in the South of Ukraine during the second half of the XVIII-XIX th centuries are analyzed on the bases Tavricheskoj provinces, the forms of the noble land ownership and the peculiarities of this process are amplified. The government activity and regional administration, directed on the acceleration of colonisation, are investigated.

Keywords: Noblemen, the landed property, colonisation, Southern Ukraine

УДК 94 (477.7)“18/19”

В. В. Ликова

ГРУПИ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті автор розглядає соціальні групи, що складали категорію державних селян Південної України в першій половині ХІХ ст. Дослідниця звертає увагу на історичне походження, особливості правового становища, землеволодіння та землекористування різних груп державних селян.

Ключові слова: державні селяни, Південна Україна, землеволодіння, землекористування.

Література, присвячена питанням історії державних селян та їх окремих груп, досить різноманітна. Перші праці, в яких розглядалися окремі аспекти існування селянства як класу суспільства Російської імперії, з'явилися вже у ХІХ ст. Проте особливістю цих робіт було те, що вони не розглядали безпосередньо селянство, його історію, соціально-правові аспекти тощо, в них акцентувалася увага на особистостях окремих державних діячів, монархів, їх правління.

Особливістю праць ХІХ ст. також є те, що значна частина робіт цього періоду написані державними службовцями та військовими й опубліковані у офіційних виданнях державних органів та їх звітах. Для опису новоприєднаних земель, їх межування, здійснення політики колонізації краю та відведення земельних ділячок під державні поселення відряджались офіцери, цивільні чиновники, комісії та експедиції. Результатом їх діяльності ставали різноманітні описи південноукраїнських земель. Окреме місце серед таких робіт займають описи, присвячені регіонам Бессарабської області та Буджаку. Їх автори описували Бессарабію та Буджак, спираючись на власні спостереження, враження та свідченням, отриманим з місцевих установ, і наводили описи географічних умов, клімату, чисельності населення та його складу, селянського побуту, ремесел, землеробства, сільськогосподарських культур, знарядь праці тощо. Одним з перших таких описів був написаний П. Куницьким у 1913 р. [1]. Згодом описи були складені чиновником Міністерства іноземних справ П. Свініним [2] та Я. Сабуровим, спеціалістом, який вивчав сільське господарство [3]. Однією з цінних праць є опис А. Корніловича, оскільки в ньому наводиться детальний опис кожного державного селища та господарської діяльності населення [4]. Пізніше описи були складені М. Дараганом [5] та О. Защуком [6-9].

Всередині ХІХ ст. в результаті опрацювання дослідниками даних ревізій, з'явилися праці, в яких відображалися чисельність, демографічні зміни та положення різноманітних соціальних класів та груп імперії, в тому числі і державних селян. Серед таких досліджень можна назвати праці П. Кеплена [10-12]; А. Бушена [13]; Н. Бунге [14]; В. Пландовського [15]; В. Дена [16]; М. Клочкова [17-18]. Метою цих досліджень було визначити чисельність населення імперії, її динаміку та причини змін. Інколи дослідників цікавив становий склад населення. В контексті дослідження всіх верст тогочасного суспільства, дослідники приділяли увагу і державним селянам.

Значне місце серед робіт з соціально-економічної історії Південної України займають праці А. Скальковського, який тривалий час очолював статистичний комітет Новоросійського краю [19-25]. Він висвітлював питання заселення регіону, розвитку його сільського господарства, ремесел, торгівлі, соціально-правового положення окремих груп його населення, в тому числі державного селянства, аграрної політики уряду Російської імперії на південноукраїнських землях тощо. Окрему увагу приділяв становищу колоністів та державних селян.

Питанням історії та правового положення селянства як соціального класу Російської імперії були присвячені праці В. Семевського [26-28]. У своїх роботах дослідник розглядав історію формування всіх категорій селянства імперії – чорносошених, удільних, монастирських, економічних, ясачних та інших, – а також їх положення, правове регулювання управління селянами, законодавчі акти, їх зміст та значення.

В контексті державної політики розглядав положення державних селян і А.П. Заблоцький-Десятовський [29]. Стаття В.І. Вешнякова “Исторический обзор происхождения разных названий государственных крестьян”, фактично, була першою працею, спрямованою на опис державних селян як окремої категорії суспільства імперії [30]. Її не можна назвати дослідженням, проте це опис, огляд груп державних селян – визначення історичних коренів та соціального походження груп селян, певних особливостей їх правового положення, сплачуваних ними податків та певна характеристика їх положення на середину